

Heltainé Nagy Erzsébet

„Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság” –

Reformáció és anyanyelv: *templom és erős vár*

1. Előjáróban a témakör aktualitásáról és az előadás / a tanulmány gondolatmenetéről

1. 1. A reformáció lelki és szellemi öröksége nem csupán az ünnepi esztendőben készítet bennünket megállásra, emlékezésre, hanem a mindennapokban is, mert olyan hagyomány, amely folyamatosan hat, és ezáltal alapvető identitásteremtő erő mind az egyén, mind a közösség számára. Nyelv, érték, közösség vonatkozásában pedig olyan érték, amelynek nyelvi és kulturális identitásunkat, végső soron megmaradásunkat köszönhetjük, s amelyre a következő évszázadokra is bizton támaszkodhatunk.

Ez az örökség elsődlegesen a hitéletben, tágabb körben értelmezve pedig a nyelvi és irodalmi emlékezetben hagyományozódott mindmáig. Intézményesen az oktatási színtereken volt és újra van jelen, különösen markánsan élt és hatott a református iskolai, kollégiumi és értelmiségi hagyományban. Hatása jól megragadható a nyelvről való gondolkodásban is, például az írói nyelvbölcselektben: Arany János, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Németh László, Illyés Gyula – hogy csak néhány nevet említsek – nyelvi, nyelvvel kapcsolatos véleményében, értékrendjében. Nyelvelfogásuk a tudós-pedagógus Bárczi Géza és a pedagógus-tudós Karácsony Sándor gondolataival is számos ponton találkozunk, miként Kodály Zoltán zenei anyanyelvi alapvetéseivel is. A reformáció öröksége – az iménti felsorolással ezt kívántam jelezni – az anyanyelvűség fenntartásával, megerősítésével a magyar nyelvben való létet, a magyar életet évszázadokra áthatotta és áthatja ma is, ezzel pedig a történelem, a kultúra, a társadalom formálásában az eltelt ötszáz évben a magyarság életében kiemelkedő szerepet játszott.

1.2. Az előadás / a jelen tanulmány ebben a fenti gondolatmenetben arra a kérdésre is keresi a választ, mit jelent, mit hordoz ez az örökség a mai ember számára, közelebbről itt és most a mi számunkra, mai egyetemi hallgatók és oktatók számára.

A kérdésre a mára is érvényes válaszokat egy – véleményem szerint jelentőségéhez képest még mindig kevésbé ismert – szépirodalmi szöveg alapján kívánom megfogalmazni, ez pedig Csanádi Imre: *Egy hajdani templomra* című verse. Úgy gondolom, hogy az 1965-ben keletkezett költemény igazi „reformációs emlékvers”, az 500. évfordulóhoz is méltó, ünnepi

óda. Olyan örökség, amelyen keresztül betekinthetünk a protestantizmus, identitás és hagyomány tágabb összefüggéseinek az érzékeltetésébe is.

Mindehhez előbb vázlatosan áttekintenem a nyelv, érték, közösség legfontosabb, a témához kapcsolódó értékösszetevőit, majd bemutatom megjelenésüket és identitásképző szerepüket Csanádi Imre: *Egy hajdani templomra* című versének gondolati, képi és formai világa alapján, középpontba állítva a reformációt és az anyanyelvet, a *templom* és a *vár* metaforákon keresztül. A címül vett létösszegző sort, amely a ma is érvényes legfőbb tanulságot hordozza, ugyancsak ebből a versből emeltem ki, és tartom – előrebocsátva is – a legfőbb tanulságnak: „*Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság*”.

Mielőtt azonban a választott szöveg jelentéssíkjaival és nyelvi, stilisztikai erejével foglalkozom, szükségesnek tartom, hogy – természetesen pusztán a vers megértése és értelmezése szempontjából elengedhetetlen mértékig – kitekintsek a reformáció történetére, a magyarországi reformáció folyamatára, egyes eseményeinek felidézésére – a teljességre való törekvés szándéka nélkül és csupán összefoglaló-émlékeztető jelleggel.

2. A reformáció. A reformáció Magyarországon

2.1. A reformáció 500 éve

2017-ben kiváltképpen szimbolikus (volt) a dátum: 1517–2017. Sokat hallottuk, láttuk, de azért idézzük föl a kezdeteket: 1517. október 31-én Luther Márton Ágoston-rendi szerzetes kiszögezte a wittenbergi vártemplom kapujára téziseit a katolikus egyház megreformálására. Nézetei –nagy harcok, áldozatok árán – meglehetősen gyorsan utat törtek: az általa vezetett új irányzat lett a mai evangélikus vallás alapja, a Zwingli és Kálvin nevével fémjelzett helvét irányzat pedig a reformátusé. A két irány, a német (evangélikus) és a svájci (református) elkülönülése nagyon rövid idő alatt, az 1560-as évek második felére lényegében megtörtént.

A 16. század közepére a lutheri tanok a német lakosság közvetítésével Magyarországon is gyorsan elterjedtek, és hamar ismertté váltak Zwingli és Kálvin nézetei is. Elsősorban a magyar köznemesség tért át a kálvinista (református) hitre. Az 1560-as években a német és a svájci reformáció hívei a három részre szakadt ország valamennyi részén két külön egyházzá alakultak, és a század második felére már a magyarság túlnyomó része kálvinista lett. Még néhány tájékoztató adat ebből az időből: az ország 3,5 millió keresztény lakosának mintegy fele a református, negyede az evangélikus egyházhoz tartozott; a fennmaradó egynegyed rész az unitárius, az ortodox és a katolikus egyházhoz. Összességében

az ország összlakosságának majdnem 90 százaléka lett protestáns, Erdélyben a 17. században a református vallás államvallássá vált.

A reformáció magyarországi terjedése a nemzeti nyelvű prédikáció, a bibliafordítások, a magyar nyelvű könyvnyomtatás következtében nagyon erőteljes volt, és jelentős személyekhez, a reformátorokhoz kötődött. A reformátorok alapvetően igehirdetők, lelkesek voltak, felkészült, külföldi egyetemeken tanult peregrinusok, akik egy személyben gyakran írók, költők, fordítók, szótárírók is, mint például – hogy nevet is említsek – a bibliafordító Károli Gáspár (Vizsoly, 1590), egyetemünk névadója. De idézzük föl még a nyomdász Huszár Gál, valamint a zsoltáros és szótáríró Szenczi Molnár Albert nevét és emlékezetét.

2. 2. Reformáció, kálvinizmus, identitás, anyanyelv

A reformáció terjedésének legfőbb eszköze a prédikáció és maga a hitélet. Ezt támogatta a könyvnyomtatás, a Biblia anyanyelven való megszólaltatása és az oktatás.

Nehéz a reformáció hitéleti hozadékából egyes mozzanatokat kiemelni, anélkül, hogy teljességre törekednénk. De most mégis lássunk néhány, a téma szempontjából is fontos mozzanatot. Lényegi, hogy Isten és ember viszonya közvetlenné vált, és közvetlenül a Bibliára épül. Lényegi, hogy Isten kegyelme csakis a hit által érvényesül, mindent a kegyelem igéje szül és teremt igazzá, nem pedig – mondjuk – a jócselekedetek száma. Mindebből következően nagy az egyén morális szabadsága, de nagy a felelőssége is. Az egyén szabadsága, morális felelőssége önmagáért és a közösségért. A munka, diákoknak a tanulás, az egész élet lényegében nem más, mint *felelős sáfárkodás* Isten dicsőségére. Felelős sáfárkodás a kapott talentumokkal, a tehetséggel, az anyagi javakkal, a bennünket körülvevő környezettel, röviden – egész életünkkel, létünkkel. Természeti és szellemi örökségünkkel.

2.3. Ellenreformáció. A sorsfordító gályarabok

Mivel a versben megjelenik a gályarabok emlékezete is, szólnom kell még – ugyancsak a témakörrel kapcsolatos összefoglalók alapján – érintőlegesen az ellenreformáció időszakáról is. A 16–17. század fordulójától erőszakos, tudatosan építkező (oktatási, kulturális) rekatolizáció követte a reformáció virágzó évtizedeit. Míg az 1606. évi bécsi béke szabad vallásgyakorlat biztosított a lutheri (evangélikus) és a helvét (református) irányt követő főurak, nemesek, végvári katonák, szabad királyi városok és királyi mezővárosok részére, az erőteljes rekatolizáció, különösen az 1671-1681 közti „gyászévtized”, a magyarországi protestantizmus teljes megtörésére irányult. Abban a szellemben, amelynek

megfogalmazását Kollonich Lipót esztergomi érsek nevéhez kapcsol a hagyomány: „*Magyarországot rabbá, azután koldussá, s végül katholikussá teszem.*”

Mindennek egyenes következménye lett azután a szabad vallásgyakorlat megszüntetése: az 1681. évi soproni országgyűlés megyénként két-két helyen engedélyezte az evangélikus és református vallásgyakorlatot.

Ami pedig a versben is megjelenő gályarabsors történetét illeti: az 1674-es pozsonyi, a hírhedt negyedik véstörvényszék során több mint 700 protestáns lelkészt és tanítót idéztek különbíróság elé, felségsértés, hazaárulás, a katolikus egyház megsértése vádjával. 336-an jelentek meg, 284 evangélikus és 52 református, valamennyit halálra ítélték. Természetesen, ahogy maguk is tartották, nem *a rebellio volt a bűnük, hanem a religio*. Várbörtönökbe, kényszermunkára, kínzásokra hurcolták őket, 42 főt pedig, akiket a fogság nem tört meg, Nápolyba hurcoltak, hogy gályarabként eladják őket. Történetüket dolgozza fel Kocsi Csergő Bálint kézírata alapján Moldova György Negyven prédikátor című, a maga korában a téma jellege miatt újdonságnak számító regénye (Moldova 1973). A szakirodalom anyagából most csak egy kiadványra utalok, a *Vitetnek ítélőszékre – az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve* című kötetre (S. Varga szerk. 2002) és egy, ebben szereplő képi megjelenítésre: *Az elítélt protestáns lelkészeket eladják gályarabnak. Rézmetszet, 1684.*

A protestáns országok összefogására az életben maradt 32 gályarab lelkész egy év múlva De Ruyter holland tengernagy kiváltotta. Az életben maradtak, nem térhetnek vissza hazájukba, szolgálati helyükre, ez volt I. Lipót parancsa. Egy év sem telt el, s 28-an (más források szerint 26-an) itthon voltak, és titokban, más faluban munkálkodtak tovább. Erre utalnak Csanádi versének sorai is, melyekre még visszatérünk: „Testben szakadozva, szabadulva gályákról, szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor”. A sorsfordító gályaraboknak is köszönhetően a féktelen terror megállt, az áldozatok valóságos és szimbolikus hatása pedig a protestáns identitás erősödését szolgálta. Emlékezhetünk arra is, hogy számunkra, reformátusok számára október 31-e, a reformáció ünnepe a gályarab-prédikátorokra való emlékezés napja is.

2.4. A reformáció nyelvi hatásáról

Miként a történész Benda Kálmán, karunk egyik alapítója, szakkollégiumunk névadója megállapította, a reformáció kálvini irányzata már az 1560-as évekre a lakosság nagy többségének vallásává vált (Benda 1990). A magyar reformáció pedig vallási kereteken túlmutató, máig ható lelki és szellemi mozgalom lett, 500 éves hatásáról nehéz röviden szólni.

Szathmári István, a magyar nyelv és stílus jeles kutatója, könyveiben és tanulmányaiban sok oldalról tárja fel és mutatja be a reformáció, azon belül is a Károli Biblia jelentőségét. 2017-ben, az ünnepi évben megjelent tanulmányában minderről így ír: „Ötszáz éves az a vallási kereteken túlmutató, szinte máig ható és rendkívül sokoldalú szellemi mozgalom: a reformáció, amely az akkor három részre szakadt, elszegényedett országnak hitet adott, amely növelte az összetartozás- és az éledező nemzettudatot, amely – magába olvasztva a humanista hagyományokat – szabadabb légkört és az emberhez közelebb álló vallási, erkölcsi és életfelfogást, tovább korszerűbb, széles körű műveltséget, ugyanakkor realisabb, gyakorlatibb szemléletet hozott, valamint kezdettől fogva a paraszti, szegényebb néprétegek felé fordult (Szathmári 2017:207).

Hogyan, milyen eszközökkel érte el a reformáció azt a rendkívülinek mondható nyelvi hatást, amelynek érvényessége a mai napig tart? A kérdést felteszi Szathmári István is fenti tanulmányában, válaszul a magyar reformáció négy fontos tényezőjét emeli ki. Elsőként az anyanyelvűséget, azt, hogy az istentisztelet magyar nyelven, a nép nyelvén szólt; hogy lefordította és kézbe adta a Bibliát, a zsoltárokat. Ezzel pedig a nyelvi gondozás, majd a nyelvi egységesülés, az ún. sztenderdizáció folyamatát segítette (fordítás, írás, nyelvhelyesség, stílus; szabályokba foglalás, grammatikák). Másodjára az iskolázás lehetőségeinek megnyílását említi, új elemi iskolák (írás, olvasás, elemi ismeretek) és magasabb fokú kollégiumok, partikulák létrejöttét – Sárospatak, Debrecen, Pápa; Gyulafehérvár, Nagyenyed, Kolozsvár. Mindezek nem csak iskolák, hanem életre nevelő intézmények is voltak, sok esetben a peregrináció előkészítői is, előbb Krakkó, Bécs; majd Wittenberg, Heidelberg; Utrecht, Leyden; Oxford, Cambridge egyetemeire. Harmadik az anyanyelvűséggel és az oktatással is szorosan összefüggő könyvnyomtatás: a 16. században ismert húsz nyomda (a nagyszombati kivételével) mind protestáns alapítású volt. Tevékenységük a magyar nyelvű szövegek – elsőként a Biblia és a zsoltárok – nagy mértékű növekedését jelentette, amely az írás-olvasás terjedése révén egyre szélesebb köröket érhetett el. Ebből is adódóan a negyedik tényező a magyar nyelv győzelemre jutása a

szépirodalomban. Új formák, új műfajok jelentek meg (históriás ének, hitvitázó dráma, prédikáció, zsoltár, ének, történetírás, memoárok) a kiszélesedő olvasói rétegek előtt, a reformátorok – akik gyakorta írók és tudósok is voltak, gondoljunk például Szenci Molnár Albertre – az egész magyar nyelvterületre kiterjedten hatottak. (Szathmári 2017: 207–210.)

2.5. A Károli-biblia (Vizsoly, 1590) nyelve és stílusa

A reformáció szimbólumának tartott Károli-biblia nyelvezete, stílusa évszázadokra meghatározóvá vált. „A magyar nyelv nagy és szerencsés iskolája volt ez a könyv” – írta róla Németh László (1975:101; idézi Szathmári István, 2017: 210). Nagy iskola volt, mert – folytatva Szathmári gondolatmenetét – a 16. század végi magyar nyelvnek a kiművelt héberrel, göröggel, latinnal kellett megmérkőznie. És szerencsés, mert Károli Gáspár kitartásának, hitének köszönhetően alig három év alatt megszületett a Károli-biblia, olyan színvonalon, hogy stílusát, költőiségét, képiségét, leginkább paralelizmusait ma is csodálhatjuk. Miként zeneiségét, amelyről így írt Németh László: „Hibás fordítást, idegen mondatszerkezetet találhatsz ebben a könyvben, de nem találsz verset, amelynek a zenei megoldása tökéletlen lenne. Olyan egész, amelyik talán egyik oka a bibliás beszéd nagy elterjedésének” (Szathmári 2017:212).

Noha az északkeleti területekről indult ki, a Biblia egyetemesen magyar nyelvűvé vált, Nyelvi hatóterületei az istentiszteleteken túl az iskolákra is kiterjedtek, mindenütt olvasták és könyv nélkül tudták egyes részeit. Szókincse, fogalom-és képzetvilága is mindenkié volt és a Biblián keresztül közkinccsé vált. Ahogy Szathmári István összegzésében olvashatjuk: „A reformáció – és benne kiemelt helyen a Károli-biblia – áthatotta a magyarság teljes életét, minden tétivel a magyar nyelvű műveltséget terjesztette, és a nyelvi egységesülés és normalizálódás sokoldalú támogatásával jelentősen hozzájárult, hogy több nyelvjárás elemeit is felhasználó, de táji szélsőségektől mentes, kiegyensúlyozott, valamint további fejlődésre képes magyar irodalmi nyelv jöjjön létre” (Szathmári 2017: 214).

3. A reformáció az irodalomban, a közösségi emlékezetben

A magyar irodalomban a 17. századtól napjainkig számos költőnk és írónk műveiben ott van közvetlenül, kitapinthatóan, olvashatóan a Károli-biblia nyelvének és stílusának közvetlen nyoma és hatása. Ott van Csokonai, Kölcsey, Arany, Ady, Áprily, Sinka, Csanádi Imre verseiben, témáiban; Móricz, Németh László, Kodolányi, Szabó Magda regényeiben.

Másokéban pedig közvetve, mint például a nem református Babits Mihály Jónás könyvének háttérében (Szathmári 2017:214).

A magyar reformáció irodalmi hagyományait összefoglalja és szöveggyűjteményben bemutatja Győri L. János – református középiskolásoknak szánt könyvében (Győri L. 1997). A téma szélesebb körű megjelenítésére most nem térek ki, még utalásokban sem, csak emlékeztetem hallgatóimat, a diákokat régi magyar és klasszikus magyar irodalomtörténeti és nyelvtörténeti tanulányaikra, az ott megismert művekre, szövegekre.

A reformáció lelki és szellemi öröksége a nyelvi és az irodalmi hatásnál is jóval szélesebb. Mindenekelőtt a Károli-biblián és Szenczi Molnár zsoltárain keresztül áthatotta az elmúlt ötszáz év teljes kultúráját, zenei nyelvét, képzőművészeti területeit; ezáltal a közösségi emlékezetnek, a kulturális hagyománynak egyik legfontosabb alkotóelemévé, értékösszetevőjévé vált.

Ebből a gazdag örökségből kívánok egy kis szeletet bemutatni, néhány, a nyelvben és a stílusban megragadható sajátosságot, mint cseppben a tengert felmutatni a továbbiakban. Elsősorban a szakralitással és a reformációval kapcsolatos, a nyelvre, az anyanyelvre vonatkozó metaforákon keresztül, egy 20. századi „reformációs” vers felidézése alapján.

Csanádi Imre *Egy hajdani templomra* című költeménye 1965-ben jelent meg, két évtizeddel Illyés Gyula drámai elégiája után. Illyés verse, *A reformáció genfi emlékműve előtt* 152 sorban megfogalmazott tiszteletadás az európai reformáció előtt, Csanádi Imre verse pedig a magyar (népi) kálvinizmus megtartó erejének költői megjelenítése. A továbbiakban ezzel a verssel foglalkozom, előbb elhelyezve a nyelvvel kapcsolatos szimbólumok és metaforák hagyományába, majd bemutatva és néhány ponton kibontva a vers nyelvi, stilisztikai és szimbolikus értékeit.

3.1. Szakrális metaforák, szimbólumok. A vár.

Tudjuk jól, hogy az anyanyelvnek a 18. század végétől kitüntetett szerepe van a magyarság életében. A nyelv, a magyar nyelv a nemzeti együvé tartozásnak a legfontosabb, gyakran szinte kizárólagos hordozója. A magyar nyelv szerepe a politikai életben és a közéletben a reformkortól kezdve, majd különösen Trianon után mind jobban felértékelődik, nyelvi kérdésekben, nyelvhasználati vitákban közéleti, polgárosodási kérdések fogalmazódnak meg. A nyelv gondozása, ápolása hazafias felelősség és kötelesség, erkölcsi parancs, miként – egy helyet idézzünk is – Kölcsey Ferenc unokaöccséhez írt levelében megfogalmazta: „Meleg

szeretettel függj a hon nyelvén! – mert haza, nemzet és nyelv három egymástól válhatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra lenni nehezen fog”.

A nyelvvel kapcsolatos diskurzusok egyik nagy területe nálunk az irodalom, a szépirodalom, amelynek mindig is erős hatása, kisugárzása volt a magyar értelmiségi gondolkodásmódra. A nyelvvel való törődés, a nyelvművelés eszméje és fontossága jellegzetes értelmiségi, tanári elkötelezettséget és feladatkört jelentett. Minderről részletesebben l. Heltainé Nagy 2000: 5–15.)

A 19. század első felében, a romantika korában „a nyelvről való beszéd állandóan a kultusz és a pátoz regiszterében szólalt meg” – állapította meg Margócsy István, a *Mi nyelvünk* című gyűjteményes írói vallomáskötet (Grétsy szerk. 2000) megjelenése után (Margócsy 2006a, 2006b). Tanulmányának most kiemelendő érdeme, hogy felhívja a figyelmet a nyelv szerepére, és bemutatja a kötet anyagán, mennyire áthatja a nyelvvel kapcsolatos írói megnyilatkozásokat a vallásos, a kultikus érzület, s hogy ez a szóhasználatban, az írói metaforákban nagyon jól megragadható. Magam is az írói nyelvművelés egyik legfontosabb sajátosságának tartom, hogy metaforikus beszédmódban fogalmazódnak meg a nyelvtudomány számára is alapvető nyelvi, nyelvhasználati jellegzetességek vagy attól markánsan eltérő sajátosságok. (Heltainé Nagy 2000: 10–16.)

A nyelv az írók, költők vallomásaiban, Illyés szavával szólva a „ráérzésekben” – és a kulturális hagyományban is – különösen fontos érték, óriási *kincs*, amelyet őrizni kell, védeni, óvni, ápolni, gondozni kell. Sőt valóban kultikus magaslatban van, mert a nyelv egyenesen *szentség, istenség* (Ady); *ez a mi örökölt vallásunk* (Illyés), amelyért egész életünkben felelősek vagyunk.

A nyelvvel kapcsolatos metaforák és szimbólumok jelentős részben a bibliához, a hitélethez köthetők, miként az olyan egyetemesek, mint a *vár*, *az erős vár*, *a bástya*. Ez utóbbiak már konkrétan a reformáció idejét és szóhasználatát is felidézik, gondoljunk csak Kosztolányi *Erős várunk, a nyelv* címen megjelent, később *Nyelv és lélek* címen ismertté lett nyelvészeti írásainak első kiadására (Kosztolányi 1940), amely (Illyés Gyula előszava és névadása révén) egyenesen a reformátor Luther Márton szavainak metaforikus továbbélése. Az anyanyelv *erős vár*, ennek van megtartó ereje, ez jelenti az otthont, a hazát. Ez pedig adja az identitást, lehetővé teszi a megmaradást.

A magyar nyelv azonos mindazzal, ami az otthon, haza, identitás, ami a megmaradás. Márai is kérdezi és meg is válaszolja: „Otthon vagy? Hol van „otthon”? Csak a nyelvben, Minden más fonák, zavaros, homályos” (Ötvenegy, 1944-45).

A vár metafora az alap, gyakran variálódik, a vár, az erős vár máskor *menedék*, *tündérvár* és *katakomba*: A nyelv ma néktek végső menedéktek, /A nyelv ma tündérvár és katakomba” (Reményik: Az ige).

Ha a kognitív metaforakutatás terminusaival nevezzük meg, a nyelv, a céltartomány, a közösséget összetartó, megvédő szakrális építmény fogalmával és képében jelenik meg, a forrástartomány tehát: *vár*, *végvár*, *védőbástya*; *templom*, *dóm*, *tündérvár*, *katakomba*, *őrhely*. De nagyon jellegzetes forrástartományok még a közösséget összetartó olyan tárgyiasságok is, mint az említett *kincs*, az *ékkő*, *drágakő*; vagy mint az organikus élet, a női princípium megjelenítése: az *édesanya*, az *istennő*, a *szűz*. Máskor pedig a természet, az őstermészet, vagy a felvilágosodás kertkultusza: a nyelv *televény*, *buja*; szépen *virágzik*, gondozza a *kertész* stb. stb. Lehet a nyelv gép is, emberi alkotás: *működik*, *kopik*, *elhasználódik*, *romlik*, s mint ilyen *tökéletes(íthető)*, *(meg)javítható*. Mindezek a fogalmak számtalan variációban ott vannak a magyar irodalmi emlékezetben és a mindennapi, más szóval a népi nyelvészetben is.

3.2. Szakrális metaforák, szimbólumok. A templom.

Az írói gondolatokban, szépirodalmi alkotásokban a metaforák fontos forrásvidéke tehát a vallásos érzület és a valláshoz köthető frazeológia felidézése: a nyelv *szentség*, *szent birtok*, *szent kehely*, *frigyláda*, *Veronika-kendő*, *húsvéti harangszó*; *templom*, *vár*, *bástya*.

A magyar közgondolkodásban, főként Ady Endre költészetének ismeretében különösen erőteljes hatása, fontos metaforikus funkciója van a *templom* főnévnek. Ady 1914 januárjában, a nagy háború küszöbén önostorozó módon tette föl e kérdést: „Jöttünk rossz erkölccsel rossz helyre, / Volt utonállók új utbanállóknak / S míg úrfajtánk egymást s a népet falta; /Tunya álmainkat jég verte / S még a Templomot sem építettük föl.” A válasz pedig nagyon keserű látomás: „És mi nem leszünk majd szétszórva / Árvult, de mégis győzedelmes fajta: / Minket korszakok tűz-dühe nem edzett / S fölolvast a világ kohója / S elveszünk, mert elvesztettük magunkat”.

A nagy kérdés, hogy fölépítettük-e a templomot, természetesen nem a templomok kőépületeire vonatkozik, hiszen azok állnak, s ha a jelenre gondolunk, újabbak is épültek. A valódi kérdés, amit a költő is föltesz, és föltehetünk ma is: méltóak lettünk-e, méltóak vagyunk-e mint hívők, mint hívők közössége a templomainkhoz? Azokhoz a templomokhoz, amelyek – az iskolákkal együtt – életben tartják a nemzetet, életben tartják a magyarságot, miként erre int Trianon után Reményik Sándor, *A templom és az iskola* című, 1925-ben írt versében: „Kicsi fehér templomotokba / Most minden erők tömörülnek. / Kicsi fehér templom-padokba / A holtak is mellétek ülnek. / A nagyapáink, nagyanyáink, / Szemükbe biztatás vagy vád: / *Ne hagyjátok a templomot, / A templomot s az iskolát*”!

3.3. Egy hajdani templomra

Mikor – évtizedekkel ezelőtt – először találkoztam Csanádi Imre Egy hajdani templomra című versével, az iskolában tanult fenti Ady-sorok és a saját gyerekkori református templomi emlékeim jutottak eszembe. Az irodalmi emlékezet és a megélt valóság együtt, a maga foszlányaiban, a maga teljességében. Később, egyetemi stilisztikai óráimon évről-évre tudatosan beemeltem a műelemzés választható tematikájába Csanádi költeményét, és ezen a szövegvilágon keresztül próbáltam hallgatóimmal valamit megéreztetni a reformáció nyelvi örökségéből, a magyar nyelvre, stílusra, ritmusra gyakorolt hatásáról. Több-kevesebb sikerrel persze, de a vers régies ritmusa, archaikus stílusa, a zsoltárritmus sodrása valamennyire mindig hatott, olykor kifejezetten értő fülekre talált.

A reformáció kerek évfordulójára készülvén a protestantizmus, identitás és nyelv kapcsolatában is elsőként Ady keserű „föl nem épült temploma” és Csanádi biztatóbb, „konklúziója”, a „Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság” verssora ötlött föl bennem. Így lett előadásom választott tárgya és témája Csanádi Imre reformációs emlékverse, amellyel most a továbbiakban foglalkozom.

Az *Egy hajdani templomra* 1965-ben keletkezett, akkoriban, amikor a hit, a magyarság, a közösség, a nemzet megmaradása az anyanyelven keresztül volt lehetséges, ahogy erre az illyési „haza a magasban” metafora utal. A templomok kiürülése évtizedében szól ez a vers a hit és az anyanyelv megtartó erejéről, miközben a kálvinizmusnak, a magyarság történelmének állít emléket, és ad példát, ad erőt a meglehetősen sivár, a már-már *elveszett, mert elvesztett* jelen számára. És jövőképet mutatott az akkori kis közösségeknek, például annak a kicsiny református hittanos csoportnak, amelybe én is jártam, és ahol a

tiszteletes úr fölolvadásában hallottam először a verset. Szinte semmit nem értettem belőle, csak a nádfedeles pajta képe és a toprongyos prédikátor alakja képzett meg előttem.

Álljon itt és hangozzék el a vers szövege is a maga egészében, sajátos tagolásában.

Csanádi Imre: *Egy hajdani templomra*

Nádfödeles pajta, sár-alkotmány lehetett,
mégis szentegyháznak ékesen neveztetett;

áldott áhitatra
magába fogadta
a kis gyülekezetet.

Taposott jobbágyok, német elől szököttek,
török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek;

bocskorban, mezítláb;
szomjúhozva itták
próféták mit hirdettek.

Testben szakadozva, szabadulva gályákról,
szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor:

gátakat sodort már
válaszul a zsoltár,
zúgták mint erős tábor.

Idáig lopózott, itt talált lakozásra
napnyugati Kálvin tilalmas tanítása;

kert alatt toportyán
harsant égő portán
tatár ló vonítása.

Dült itt póre átok pápás álnok urakra,
Ántikrisztus-nyája pilises tar papokra,

aranyozott, fényes,
bálványos-tömjénes
palota-templomokra.

Mi más hajlék volt ez!: puszta négy fal, tapasztott,
tojáshéj, akárki melyet földbe taposhat,

hadak tengerében
rút sajka, törékeny,
tárgya minden gonosznak.

Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság,
ország lappangott itt, mikor nem vala ország;

ő árváit Isten
vezérelvén hitben,

lett Bástyá és Bátorság.
Két vad pogány melyet zúzott-facsart mint sajtó,
nép dacolhatott itt, zsidók jaját sóhajtó,
helvét tant citáló,
magára találó
térdet-fejet nem hajtó.

Két vad pogány melyet zúzott-facsart mint sajtó,
 nép dacolhatott itt, zsidók jaját sóhajtó,

magára találó

térdet-fejet nem hajtó.

3.3.1. Csanádi Imre költői világának háttere

Csanádi Imre költészetének és életművének feltáró kutatója, bemutatója az irodalomtörténész Alföldy Jenő. Templom és erős vár címen írt tanulmánya a *Hitel* 2004-es évfolyamában olvasható (Alföldy 2004), majd pedig a 2009-ben megjelent kétkötetes Csanádi-monográfia második kötetében – a huszonöt verselemzés egyik darabjaként jelent meg (Alföldy 2009: 104–113). Ez utóbbi forrásra egészében és majd részleteiben is hivatkozva foglalom most össze és mutatom be a reformációhoz, a magyar reformációhoz szorosan kapcsolódó verset.

Előtte lássunk még néhány mozzanatot a költőről, a vers háttéréről. Csanádi Imre (1920–1991) a lexikonok meghatározása szerint költő, író, műfordító, balladagyűjtő; publicista, szerkesztő; a népi irodalom örököse. Zámolyon született és nevelkedett, ugyanabban a dunántúli, vértessalji református paraszti környezetben, amely Csoóri Sándort (1930–2016) is adta a magyar irodalomnak. Csanádi költészetét – néhány megállapítást még hadd idézzek – a kálvinista népi indíttatáson túl históriás attitűd és klasszicizáló hajlandóság jellemzi; a magyar történelemből, gyakran a reformáció idejéből talál modellértékű példákat. Formakultúrája igényesen gazdag, megtalálható benne a magyar régiség, a népköltészet, a népdalok ritmuskészlete. Mindezek jellemzik Csanádi költészetét, a most kiemelt verset megkülönböztetően. Csakúgy, mint a régi magyar irodalom nyelvi és stiláris jegyei, a Biblia és a zsoltárok szövegformáló alakzatai.

Zámoly peremvidék a Vértes tövében, Csanádi ősei itt éltek, ahogy a versben is szerepel, „két vad pogány közt”, ekkoriban a falu a török hódoltság északi széle volt. Zámoly olyan református település, ahol – miként Illyés Gyula tartotta – „magyarabb a hit”, ahol a kálvinizmus protestálás, Ady szavával szólva „vétó” (Alföldy: 2009: 107–108). Ahol még a 20. század első felében is őrzik azoknak a visszaszökött prédikátoroknak az emlékét, akik a kicsiny vályogtemplomokban magyarul hirdették az igét. „Nekem még legalább tanították az iskolában, hogy volt Zámolynak (1680 táján) egy gályarabságból szabadult prédikátora, Alistáli György nevű” (Alföldy 2009: 107) – írja maga Csanádi. Ennek a prédikátornak állít

emléket a versben: *Testben szakadozva, szabadulva gályákról, / szólt hatalmas szóval toprongyos prédikátor: /gátakat sodort már / válaszul a zsoltár, / Zúgták mint erős tábor.*

3.3.2. Történelem, reformáció, emlékállítás

A sárból tapasztott *pajta ékes szentegyház, templom* lett, lehetett, mert itt voltak az igaz hívek, a falu kis közösségei és igaz pásztorok. Az ő hitük tette *templommá, szentegyházzá, szent helyé* azt a helyet, ahol összejöttek: *Nádfödeles pajta, sár-alkotmány lehetett, / mégis szentegyháznak ékesen neveztetett; / áldott áhítatra / magába fogadta / a kis gyülekezetet.* A történelmi távlatot, az időkeretet, a két pogány közt őrlődő, pusztuló magyar életet a második versszak jeleníti meg: *Taposott jobbágyok, / német elől szököttek, / török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek; bocskorban, mezítláb; / szomjúhozva itták / próféták mit hirdettek.*

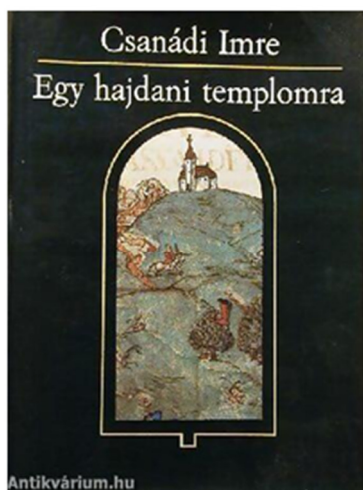
Történelemszemlélete is népi, az eseményeket úgy villantja fel, miként azok a nép tudatában élnek, olykor évszázadokat ívelve át. A múlt és a jelen szenvedés, pusztulás; tatárjárás, törökdúlás. A változást, a fordulatot a reformáció hozta, a magyar kálvinizmus jelentette: *Idáig lopózott, itt talált lakozásra / napnyugati Kálvin tilalmas tanítása; / kert alatt toportyán / harsant égő porán / tatár ló vonítása.*

A nép szemében a „hivatalos” vallás is csak fényűzés, tobzódás, „urak, papok dölyfe”, ahogy Ady mondta Esze Tamás komájaként. De mégis, nagy szenvedések árán eljött az igazság, ahogy Csanádi keményen megfogalmazza: *Dült itt pőre átok pápás álnok urakra, /Ántikrisztus-nyája pilises tar papokra, / aranyozott, fényes, / bálványos-tömjénes / palota-templomokra.*

3.3.3. Kálvinizmus, méltóság, ellenállás, plebejus öntudat

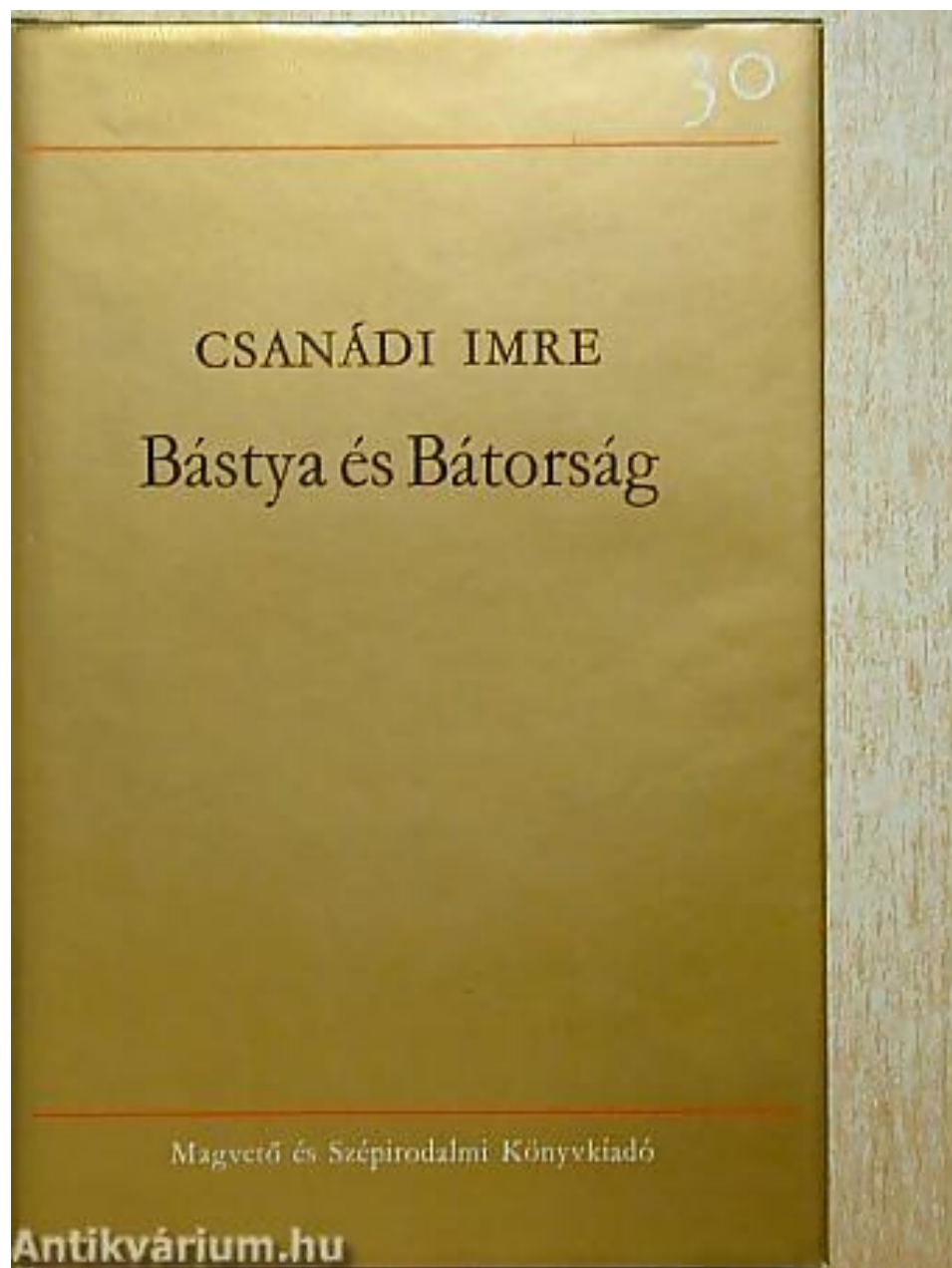
Az egyszerű kis hajlék – *tojáshéj, sajka* mint az emlékezés megújított metaforái – lehet szentegyház, ha az ott összegyűlők közösségben vannak Istennel és egymással. *Mi más hajlék volt ez!:* / *puszta négy fal, tapasztott, / tojáshéj, akárki melyet földbe taposhat, / hadak tengerében / rút sajka, törékeny, tárgya minden gonosznak.* A csillogásnál fontosabb a templom közösségmegtartó ereje. Noha a *tapasztott falu*, a „*paticsfal*” épület nem maradandó, ellentétben az *aranyozott, fényes, palota templomokkal*, mégis az ország középső részén ez jelentette a túlélést, a maradandóságot, a jövőt. A kálvinizmushoz kapcsolódó efféle kis templomok az ellenállás, a plebejus öntudat, a méltóság jelképévé váltak.

Az *Egy hajdani templomra* kötet cím is, a verseskötet címlapján egy kis kőtemplom képe látható, Wathay Ferenc illusztrációja 1603-ból, a keresztényüldözések idejéből. Nyilván nem véletlenül választotta ezt az illusztrációt a képzőművészethez vonzódó és értő Csanádi. A kis templom törékenysége, a lefejezett keresztény halott, a menekülő pária és a kanyargó vérpatak jelképisége már önmagában is felidézi a korabeli történeteket.

3.3.4. Bástya és Bátorság, templom és erős vár

Mi teszi a templomot erős várrá? Nem az építészeti érték, nem a szépség, hanem a hit, a kegyelem ereje. A hívők és a jó pásztor hite, összetartása. Csak ennek lehet közösséget megtartó ereje. Ezt pedig a reformáció, a kálvinizmus hozta el a magyarsághoz – tarja Csanádi, a vers legerősebb sorait idézve, így fogalmazza meg: *Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság, / ország lappangott itt, mikor nem vala ország; / ő árváit Isten / vezérelvén hitben, / lett Bástya és Bátorság.* Egyik, 1976-ban megjelent kötetének is a Bástya és Bátorság címet adta.

A párhuzam, az „intertextualitás” nyilvánvaló, Luther Márton szavai, a 46. zsoltár sorai csengnek fülünkben: *Erős várunk az Úr és bástyánk, / Noha sok ínségek jönnek ránk,*

/ De az Úr által megáll hazánk, / Megmaraszt a mi kegyes Atyánk; /
Azért semmit nem félünk, / Sőt bátron élünk, / Vagyon reménységünk, / Hogy ellenségünk /
Soha semmit nem árt minékünk. És ugyanez a talán még ismertebb evangélikus ének (254.),
amelynek első sora egyúttal az evangélikus köszönésforma is: *Erős vár a mi Istenünk, / Jó
fegyverünk és pajzsunk. / Ha ő velünk, ki ellenünk? / Az Úr a mi oltalmunk. / Az ő ellenség /
Most is üldöz még, / Nagy a serege, / Csalárdság fegyvere, / Nincs ilyen több a földön.*

A kálvinizmus: helytállás, keménység, egymásrautaltság; ezt is kifejezi a vers már említett intő része: *Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság, / ország lappangott itt,
mikor nem vala ország; / ő árváit Isten / vezérelvén hitben, / lett Bástyá és Bátorság.*

A folytatás, a befejezés hasonlóképpen a reformációra utal. Egyértelműen a helvét tanra, a reformáció kálvini ágára, amely a református vallás alapja, s *Helvétia*ról, Svájc latin nevére lett helvét hitvallás: *Két vad pogány melyet zúzott-facsart mint sajtó, / nép
dacolhatott itt, zsidók jaját sóhajtó, / helvét tant citáló, / magára találó / térdet-fejet nem
hajtó.* A magyar nép szenvedéseit felidézve utal az ószövetségi nép szenvedéseire, akár emlékeztetve más zsidó-magyar párhuzamokra is, ahogy például Ady is, idézett versében: *Miként egy régi, bánatos, erdélyi / Prédikátor írásba róta / Keresvén zsidókkal atyafiságunk.*

Alföldy Jenő is joggal szembesíti Csanádi versét a jelképi erejű Ady-sorral: „S még a Templomot sem építettük föl” (Alföldy 2009: 105–107). Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy míg Adynál a vigasztalan önvád, az „elveszünk, mert elvesztettük magunkat” életérzése uralkodik, a fél századdal későbbi, paraszti kálvinista környezetben született versben a nép túléli a pusztulást, megéli és megélteti a magyarságot, a jövőt. A népi kis közösségek, a térdet-fejet nem hajtó kálvinisták megtartották az országot, s noha óriási veszteségeket éltek meg, óriási árat adtak érte, áldozatuk és történelmi tisztaságuk révén *mégis megmaradhatott a magyarság. Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság...*

3.3.5. Formaművészet, verselés, rímek

Egyetértek Alföldy Jenő azon megállapításával is, hogy „a költemény formaművészeti remeklés”, és a továbbiakban még ennek néhány megnyilvánulását kívánom felidézni az általa kifejtettek (Alföldy 2009: 111–112) alapján.

Ami a verselést illeti, idézem szó szerint: „a rímes-ütemhangsúlyos verselésnek egy olyan bonyolult változatát alkalmazza, amelyhez hasonlót Balassi, majd az ő nyomán a hazai manierizmus és a belőle táplálkozó kuruc költészethasznált. Az a a b b a rímképletű szakaszok változó szótagszámú sorokból állnak, 13, 13, 6, 6 7 szótagos megoszlásban. Érdekes a sorok tagolása: a tizenhármasok rendszerint 6, 7 szótagos egységekre bonthatók, s akár egybeírt rímtelen soroknak is tekinthetők. Unalmas kattogás nem rontja az igényes formát: majdnem minden versszakban találunk soráthajlást, melyben diszkréten megbújik a rím – például: *gátakat sodort már / válaszul a zsoldár; Hadak tengerében / rút sajka, törékeny; ő árváit Isten vezérelvén hitben*. A kiegyensúlyozott, nyugodt léptű tizenhármasokat szaggatottabb, nyugtalanabb, gyakori rímekkel csendülő, rövidebb sorok követik, s a záró sorok a tizenhármasokkal visszaütő rímeikkel zárják a strófák – egyúttal periódusok – zenei egységeit. A betűrímek, szó eleji rímek is funkcionálnak – kiemelik az összetartozó fogalmakat: *áldott áhitatra; sarcát sínylők; szakadozva, szabadulva; tilalmas tanítása; pőre – pápás – papokra*. A rendre megcsendülő alliterációk közül kiemelkedik a két nagybetűs szó egybehangya: Bástya és Bátoróság. A rímek közt bravúrrímek is akadnak: *sodort már – zsoldár; prédikátor – erős tábor; toportyán – égő portán*. A kancsal rím külön figyelmet érdemel: *tapasztott – taposhat*” (Alföldy 2009: 111–112).

3.3.6. Archaikus, ünnepélyes egyéni stílus

Az Egy hajdani templomra nyelvi és stiláris remekelés is. Azzá teszi erőteljessége, a 16-17. századi prédikátorokat megidéző lüktetése, lüktetésének ereje, a bibliás szókincse és a Szenczi-zsoldárokat megidéző ritmusa, ritmusának sodrása.

Az archaizáló ismétléseknek, szemantikai párhuzamoknak és szemantikai ellentéteknek szövegépítő funkciójuk van: *zúzott-facsart, térdet-fejet nem hajtó*. Miként az ismétlés legősibb eszközeinek a már említett betűrímeknek, alliterációknak: *áldott áhitatra; sarcát sínylők; szakadozva, szabadulva; tilalmas tanítása; pőre – pápás – papokra*. Ideértve a szimbolikusan telített és kiemelt nagybetűseket is: *Bástya és Bátoróság*.

A biblia stílusának egyik legerőteljesebb ismérve a gondolatrítmusok, gondolatpárhuzamok megjelenítése parallelizmusok formájában. Ez itt is jellemzi az egész költeményt, a versszakok sorjázását, Balassi, Sztárai verseinek lüktetését is magában olvasztva.

A régi magyar nyelvi, a nyelvújítás előtti szavak, a ma már régies nyelvi alakok és szerkezetek – amellet, hogy biblikus eredetűek – a finom archaizálású stílus fontos összetevői: *szomjúhozva itták, hadak tengerében, vezérelvén hitben, próféták mit hirdettek; lakozásra talált; mikor nem vala ország*. Miként a sajátos szórend, az értelmezős szerkezetek halmozása is: *Taposott jobbágyok, német elől szököttek, / török sarcát sínylők, e szent helyre feljöttek; / bocskorban, mezítláb; szomjúhozva itták / próféták mit hirdettek*.

Az egyéni metaforák, hapaxok növelik a stílushatást, ilyen a *sár-alkotmány, a tojáshéj, a zúzott-facsart*; de funkcióját tekintve ilyenek az ismertebb, de megújított metaforikus és metonimikus képek is: *törékeny sajka, földbe taposhat, erős tábor, szomjúhozva itták, hadak tengere, antikrisztus nyája, pilises tar papok, két vad pogány, tatár ló vonítása*.

4. Összegzésül

Az itt röviden jellemzett verselési, nyelvi, stilisztikai sajátosságok és maga a témaválasztás is igazi, hagyományos és mégis modern letisztultságot, puritánságot, morális és nyelvi erélyt sugároznak. Hitet a reformáció elveiben, hagyományában, hitet a szó erejében, hitet a küzdés, a „*mégis* morál” erejében. A figyelmeztetést, intést az őrzőknek, a közösségnek, nekünk: *Mégis megtartódat benne becsüld, magyarság / ország lappangott itt, mikor nem vala ország; / ő árváit isten / vezérelvén hitben, / lett Bástyá és Bátorság*.

Csanádi költeménye a magyar reformáció ma is élő emlékezte. Emlékállítás, tiszteletadás, ünneplés. Az igaz hit, a történelmi, az eszmei és a nyelvi örökség; a rend és a rendezettség tisztelete, amely olyan erejű, hogy általa a reformáció példája a mának nemcsak öröksége, hanem lehetősége is. Az *Egy hajdani templomra* óda a mához is, fohász a mai emberért, a mai közösségekért, a mai templomépítőkért. Mert *napnyugati Kálvin tilalmas tanítása idáig lopózott, itt talált lakozásra* – itt van ma is, ma is lehet belőle szentegyházat építeni. Biblikus tartalmával, zsoltáros ritmusával, nyelvi erejével – a mai szomjúhozók és a mai templomépítők számára is adhat, ad erőt a vers.

„Nemcsak az 1965-ös év, hanem az egész életmű – s véleményem szerint az egész, 1945 utáni magyar költészet – egyik legnagyobb alkotása az Egy hajdani templomra. A költő, ha vonakodva is, ezt a versét említette elsőül, ha arról faggatták, hogy melyiket tartja a legfontosabbnak” – írja Alföldy Jenő a költői pályakép megalkotója, elhelyezve a verset az életmű egészében (Csanádi 2009a: 320). A költemény részletes elemzése a monográfia II.

kötetében, a verselemzésekben olvasható, az utalások és a hivatkozások – az itteni egyetlen kivétellel – ez utóbbira, tehát a második kötet lapszámaira vonatkoznak (Alföldy 2009b).

Az irodalmon, a közösség emlékezetén, a nyelvi hagyományon keresztül valóban máig ható örökség a reformáció nyelvi hatása. A szépíró reformátorok, Biblia-fordítók, zsoltárosok, nyelvművelők – Károli Gáspár, Szenczi Molnár Albert, Geleji Katona István – kezdték, számos későbbi költőnk és prózaírónk folytatta – Csokonai, Kölcsey, Arany, Tompa, Ady, Tóth Árpád, Áprily, Szabó Lőrinc; Ady, Móricz, Németh László, Sütő András, Csoóri Sándor, Szabó Magda. És láthattuk, helye van ebben a sorban – Csanádi Imrének is.

Hogy tovább él-e, s miként él tovább ez az örökség, az rajtunk is múlik. Becsüljük meg, akár úgy, ahogy Illyés Gyula javasolja Kenyértörés című esszéjében: *„Nyújtsuk magasra örökségünk szép darabjait, s aztán, ne szégyelljük, végezzünk valami ünnepi szertartást, már csak gyermekeink földi üdvösségéért is. Ez a mi örökölt vallásunk.”* Ne csak az ünnepeken, ne csak a kerek évfordulókon, hanem a mindennapokban is. Így (is) gondolhatunk a reformációra, a versbeli *hajdani templomra – a mai és a holnapi temploméért.*

Hivatkozások, források

Alföldy Jenő 2009a. Csanádi Imre költői világa. I–II. Kairosz Kiadó, Budapest. I. kötet – Pályakép –; II. kötet – Huszonöt verselemzés. Kairosz Kiadó, Budapest.

Alföldy Jenő 2009b. Templom és erős vár. In: Csanádi Imre költői világa, II. kötet – Huszonöt verselemzés. Kairosz Kiadó, Budapest, 104–113.

Barcza József szerk. 1990. Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára. A Magyarországi Református Egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, Budapest.

Benda Kálmán 1990. A Vizsolyi Biblia és kora. In: Barcza József szerk. 1990: 9–17.

Csanádi Imre 1976. Bástyá és Bátorság. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Csanádi Imre 1989. Egy hajdani templomra. Válogatott és kiadatlan versek (1936–1988). Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Grétsy László szerk. 2000. A mi nyelvünk – íróink és költőink a magyar nyelvről. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Győri L. János 1997. A magyar reformáció irodalmi hagyományai. Kézikönyv és szöveggyűjtemény (1998, 2006, 2009). Református Köznevelési és Közoktatási Intézet, Budapest.

Heltainé Nagy Erzsébet 2000. Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében. Ady Endrétől Illyés Gyuláig. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

Margócsy István 2006a. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései I. Beszélő, 11. évfolyam 10. szám, 95–109.

Margócsy István 2006b. „Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!” A magyar nyelv kultikus megközelítései II. Beszélő, 11. évfolyam 11. szám, 90–98.

Moldova György 1973. Negyven prédikátor. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Németh László 1975. Az én katedrám. Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

S. Varga Katalin szerk. 2002. Vitetnek ítélőszékre – az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.

Szathmári István 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szathmári István 1990. A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása. In: Barcza szerk. 184–202.

Szathmári István 2017. A magyar reformáció nyelvi hatásáról. Magyar Nyelvőr, 208–215.

Internetes források

Alföldy Jenő 2004. Templom és erős vár (Csanádi Imre Egy hajdani templomra). Hitel, 2004 április. <http://epa.oszk.hu/01300/01343/00028/muhely.html> [136.39 kB - HTML]

A Magyarországi Református Egyház története. Kálvin Kiadó, 1999. Összeállította és írta: Dusicza Ferenc <https://hu.wikipedia.org/wiki/Reform%C3%A1ci%C3%B3>

A reformáció Magyarországon. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Reform%C3%A1ci%C3%B3>
<http://reformatus.hu/mutat/a-galyarab-predikatorok-kiszabadulasa/>

